

UOT 94 (479.24)

**Ş.K.Mövsümov**

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi  
shafa.mk@gmail.com

## **1941-1945-Cİ İLLƏR MÜHARİBƏSİNDƏ ÖN CƏBHƏDƏ VƏ PARTİZAN HƏRƏKATINDA AZƏRBAYCANLILARIN İŞTİRAKI AZƏRBAYCAN SOVET TARİXSÜNASLIĞINDA**

*Açar sözlər:* 1941-1945-ci illər, müharibə, Azərbaycan sovet tarixşünaslığı, ön cəbhə, partizan hərəkəti

Məqalədə azərbaycanlıların 1941-1945-ci illər müharibəsində ön cəbhədə və partizan hərəkətində iştirakının Azərbaycan sovet tarixşünaslığında daha çox araşdırılması göstərilmişdir. Həmçinin bu dövrü tədqiq edən tarixçilərin əsərlərində xalqımızın igid oğullarının faşizmə qarşı mübarizəsinin sovet dövrünün siyasi konsepsiyası baxımından tədqiq olunması qeyd olunmuşdur. Məqalədə 1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların ön cəbhədəki hərbi əməliyyatlardakı qəhrəmanlığı ilə yanaşı, düşmən arxasında partizan hərəkətindəki fəaliyyətinin Azərbaycan sovet tarixşünaslığında ümumi olaraq verilməsinə toxunulmuşdur. Məqalədə adıçəkilən dövrün araşdırılması ilə məşğul olan tədqiqatçıların əsərləri dövrüyyəyə cəlb edilmişdir. Müəllif məqalədəki faktların müasir Azərbaycan tarix elmi üçün aktual olduğunu vurğulamışdır.

**Ш.К.Мовсумов**

## **УЧАСТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ НА ПЕРЕДНЕМ ФРОНТЕ И В ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ В ВОЕННЫЕ ГОДЫ 1941-1945 ГГ. В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

*Ключевые слова:* 1941-1945 годы, война, Азербайджанская советская историография, передний фронт, партизанское движение

В статье наибольшее внимание уделено участию азербайджанцев на войне в 1941-1945 годах на переднем фронте и в партизанском движении Азербайджанской советской историографии. Также в произведениях историков, изучающих этот период было отмечено мужество сыновей нашего народа в борьбе против фашизма с точки зрения политической концепции советского периода. В статье наряду с героизмом азербайджанцев в военной деятельности на переднем фронте, затронута деятельность партизанского движения на фронтовой линии в советской историографии Азербайджана. В статью вовлечены произведения специалистов, занимающихся исследованием этого периода. Автор подчеркнул актуальность фактов, приведенных в статье для современной науки истории Азербайджана.

*Sh.K.Movsumov*

## THE PARTICIPATION OF AZERBAIJANI IN THE FRONT AND PARTISAN MOVEMENT DURING THE WAR YEARS OF 1941-1945 IN AZERBAIJAN SOVIET HISTORIOGRAPHY

**Keywords:** 1941-1945 years, war, Azerbaijan soviet historiography, forefront, partisan movement

The article focuses on the participation of Azerbaijanis in the war of 1941-1945 in the battle front and the partisan movement in the Soviet historiography of Azerbaijan. Also in the works of historians studying this period was noted in terms of the political concept of the Soviet period, the courageous sons of our people in the struggle against fascism. In the article, along with the heroism of Azerbaijanis in military activities in the forefront, the activities of the partisan movement on the front line in the Soviet historiography of Azerbaijan are affected. In the process of creation, articles were used by works of researchers involved in the investigation of this period. The author stressed the relevance of the facts given in the article for the scientific history of Azerbaijan.

### Giriş

1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların ön cəbhədə və partizan hərəkətində iştirakı Azərbaycan sovet tarixşünaslığında kifayət qədər tədqiq olunub. Lakin dövrün sovet ideologiyası təsiri altında yazılmış bu əsərlərdə xalqımızın igid oğullarının şücaəti daha geniş əks olunmayıb. Bundan əlavə müstəqillik əldə etdikdən sonra adiçəkilən dövrün araşdırılması zamanı yeni faktlar ortaya çıxmışdır. Bu isə mövzunun yenidən araşdırılmasının aktuallığını göstərir. Qeyd edilən mövzunun praktiki əhəmiyyəti ali məktəblərin tarix fakültələrinin müəllim və tələbələri üçün əyani vəsait və sərbəst işlərin yerinə yetirilməsi zamanı nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Məqalə Azərbaycan sovet tarixşünaslığı əsasında hazırlanmış, ön cəbhədə və işğal olmuş ərazilərdəki partizan hərəkətinə aid ədəbiyyatlar dövrüyyəyə cəlb edilmişdir.

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında 1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların iştirakından bəhs edilərkən qeyd olunmalıdır ki, onların ön cəbhədə və partizan hərəkətində fəaliyyəti daha çox araşdırılmışdır. Qeyd edilən mövzuya aid tarixşünaslığımızda kifayət qədər tədqiqat aparılmışdır. Müəlliflər öz əsərlərində azərbaycanlıların ön cəbhədə hərbi əməliyyatlarda iştirakını və partizan hərəkətində fəaliyyətlərini araşdırsalar da, mövcud dövrün ictimai-siyasi təsirinin yaratdığı konsepsiyadan kənara çıxıb bilməmişlər. Azərbaycanlıların döyüş əməliyyatlarında iştirakı müxtəlif əsərlərdə ya ümumi olaraq verilmiş, ya da ayrı-ayrı Sovet İttifaqı qəhrəmanlarına həsr olunmuş xüsusi tədqiqat əsərlərində yazılmışdır. Tədqiqatçılar bu və ya digər əsərlərdə

azərbaycanlı döyüşçülərin müxtəlif döyüş cəbhələrindəki qəhrəmanlıqlarını, hərbi əməliyyatlarda iştirakını, eləcə də, partizan hərəkətində fəaliyyətlərini tədqiq etmişlər.

Azərbaycanlıların ön cəbhədə və partizan hərəkətində iştirakına aid əsərlər müharibə dövründə yazılmağa başlandı. Belə əsərlərdən birində – 1942-ci ildə nəşrə getmiş "Azərbaycanın şanlı oğulları" əsərinin birinci hissəsində ön cəbhədə və hərbi əməliyyatlarda fərqlənən azərbaycanlılar haqqında ümumi məlumat verilir. Burada siyasi rəhbər Kamal Qasimovun Prut çayı ətrafında qəhrəmanlığı, təyyarəçi Məzahir Abbasovun Rumıniya cəbhəsində şücaəti və gənc təyyarəçi Hüseynbala Əliyevin Sankt-Peterburq səmasında alman faşist təyyarəçilərini məhv etməyindən bəhs edilir (5, s.3-14). Qeyd olunan kitabda doktor Əbdürrəhman Quliyev, kəşfiyyatçı Ələkbər Nadirov və Cabbar Rzayev, tankçı Cahandar Hacıyev haqqında qısa məlumat verilmiş, həmçinin xalqımızın igid qadınları: snayperçi Ziba Qəniyeva, tibb bacısı Böyükxanım Bağırova barədə faktlar yer almışdır. Bu əsərin 1944-ci ildə nəşrə gedən 2-ci hissəsində Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanov və İdris Süleymanova aid ümumi məlumat verilmiş, ön cəbhədə hərbi əməliyyatlarda və partizan hərəkətində şücaət göstərmiş azərbaycanlılar barədə yazılsa da, onların döyüş yolları tam işıqlandırılmamışdır. 1945-ci ildə nəşrə gedən 3-cü kitabda artıq müharibə başa çatsa da, ön cəbhədə faşizmə qarşı mübarizədə, hərbi əməliyyatlarda və döyüş meydanlarında xüsusi fədakarlıq göstərmiş ayrı-ayrı azərbaycanlıların rolu barədə geniş məlumat verilməmişdir. Burada Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almış azərbaycanlılardan qısaca bəhs edilmişdir. Həmin nəşrin III hissəsində döyüş meydanlarında qəhrəmanlıq göstərmiş azərbaycanlı qadınlardan yalnız partizan-həkim Aliyə, Pakizə və başqalarının adlarına rast gəlinir.

Keçmiş Leninqrad şəhəri uğrunda döyüşlərdə igidlik göstərmiş əfsanəvi təyyarəçimiz Hüseynbala Əliyevdən bəhs edilən Yevqeni Tokarçevskinin "Qanadlı qəhrəman" adlı əsərində qəhrəmanın həyatından, cəbhə yolundan və onun döyüşlərdə iştirakından yazılmışdır. Əsər həcmcə kiçik olsa da, burada onun haqqında verilən məlumatlar ön cəbhədə azərbaycanlıların iştirakını araşdırmaq baxımından 1941-1945-ci illər müharibəsinin tarixşünaslığı üçün dəyərlidir. Sonda SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin Hüseynbala Əliyevi döyüş tapşırığını yerinə yetirdiyinə görə "Lenin" ordeninə layiq görməsi münasibətilə atasına yolladığı məktubun mətni verilmişdir (14, s.20).

Hərbi əməliyyatların getdiyi bir dövrdə A.Lermanın nəşr etdirdiyi kiçik əsərdə Akim Abbasovun döyüş yoluna ümumi nəzər salınmışdır. Qəhrəmanın həyat yolu və hərbi əməliyyatlarda iştirakına aid əsərdə qısa məlumat verilsə də, bu mövzuya aid tarixşünaslığımızda ilk əsərlərdən sayılır. Burada A.Abbasovun döyüş yolu barədə ümumi məlumat verilmiş, hərbi əməliyyatların birində onun düşmənin 17 tankı, 2 zirehli maşını, çoxlu əsgər və zabitini məhv etdiyi

göstərilmişdir (9, s.9). Həmçinin əsərdə Şimali Qafqaz cəbhəsindəki igidliyinə görə A.Abbasovun komandanlıq tərəfindən 19 yanvar 1943-cü ildə "Qızıl bayraq" ordeni ilə təltif edilməsinə rast gəlmək mümkündür.

X.Aslanova tərəfindən yazılmış "Azərbaycan oğulları Stalinqrad uğrunda vuruşmalarda" adlı kiçik əsərdə bu şəhərin müdafiəsində qəhrəmanlıq göstərən snayperçi Baloğlan Abbasovun 51 gün içində 106 faşist öldürməsindən, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanovun rəhbərliyi altında düşmənin 46 tankı, 9 minaatan batareyası, 26 tankvuran topunu sıradan çıxartması və 700-dək hitlerçini məhv etməsindən bəhs edilir (4, s.9). Həcmcə kiçik olan bu əsərdə müəllif keçmiş Stalinqrad uğrunda döyüşlərdə həmyerlilərimizin iştirakını Azərbaycan oğullarının "rus xalqı ilə birlikdə Stalin dostluğunun gözəl nümunəsi" kimi qələmə vermişdir. Əsərdə qeyd edilir ki, bu şəhər uğrunda qəhrəmanlıq göstərmiş yüzlərlə azərbaycanlının içərisində orden və medalla təltif edilənlər vardır. Burada Qvardiya leytenantı Abdulla Axundov, qvardiya serjantı Şamil Hüseynov, qvardiya qızıl əsgəri Əyyub Həmidov, təyyarəçi Nuru Əliyev, baş leytenant Həmzə Sadıxov və digərlərinin adları çəkilir (4, s.17).

Qriqori Jilyayevin "Partizan qeydləri" əsəri 1941-1945-ci illər müharibəsində hitlerçilərin işğalı altında olan ərazilərdə partizanların fəaliyyətini öyrənmək baxımından qiymətlidir. Hitlerçilərə sarsıdıcı zərbələr vuran azərbaycanlı partizanların da adının çəkildiyi bu kitab tarixşünaslığımız üçün əhəmiyyətlidir. Müəllif azərbaycanlı partizanlar və onların iştirak etdiyi hərbi əməliyyatlar haqqında məlumatlar vermişdir. Azərbaycanlı partizanlardan Qədir İskəndərov, Cabbar Əliyev, Qulamhüseyn Əliyev, Novruz Novruzov, Mirzəcan Mirzəcanov, Bayram Əzizov, Məmməd Saddilayev və başqaları haqqında yazmış, onların döyüş yolu və İtaliyadakı antifaşist fəaliyyətini göstərmişdir (6, s.90). Müəllif həmçinin keçmiş Yuqoslaviyadakı antifaşist, müqavimət və partizan hərəkətində iştirak edən azərbaycanlı partizanların M. Hüseynzadə ilə əlaqələri barədə məlumat vermişdir.

Ön cəbhədə və hərbi əməliyyatlarda azərbaycanlıların iştirakından bəhs edən tədqiqatların içərisində AMEA Tarix İnstitutunun 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi əsər Azərbaycan sovet tarixşünaslığında digər əsərlərdən xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir. Həmin əsərdə 1941-1945-ci illər müharibəsində göstərdikləri igidliklərə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı və müxtəlif orden-medallar almış azərbaycanlılar haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verilmiş, onların həyat və döyüş yolu ümumi işıqlandırılmışdır. Əsər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanovun müharibə dövründə qəhrəmanlığı ilə başlayır və onun döyüş yoluna ümumi nəzər salınır. Burada göstərilir ki, 1944-cü ilin payızında H.Aslanovun tankçıları Riqa körfəzində Borisov, Orşa, Minsk, Vilnus və Riqa şəhərlərini azad etmiş, buna görə 8 dəfə Ali Baş komandanın təşəkkürünə layiq görülmüşdür (3, s.10). Qeyd olunan nəşrdə Sovet İttifaqı

Qəhrəmanı adını almış ilk azərbaycanlı İsrafil Məmmədovun igidliyindən bəhs edilmiş, antifaşist və partizan hərəkətinin fəal üzvü M.Hüseynzadənin Şimali İtaliyada və keçmiş Yuqoslaviyada hitlerçilərə qarşı mübarizəsi yer almışdır (3, s.23). Əsərdə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Məmiş Abdullayev, Müseyib Allahverdiyev, İsmayıl Bayramov, Ziya Bünyadov və eləcə də Azərbaycanda yaşayan başqa xalqların nümayəndələrindən ön cəbhədə hərbi əməliyyatlarda iştirak edənlər haqqında məlumat əks olunmuşdur.

H.Quliyevin "Cəbhə qəzetləri (1941-1945-ci illər)" əsəri müharibə dövründə ön cəbhədə və döyüşlərdə azərbaycanlıların qəhrəmanlığı və arxa cəbhədə insanların cəbhəyə dəstəyindən bəhs edən qəzetlərdən yazır. Əsərin ikinci fəslə 1941-1945-ci illər müharibəsi zamanı ön cəbhədə, Avropada müqavimət və partizan hərəkətində azərbaycanlıların iştirakı haqqında yazılan qəzetlərə aiddir. Burada hərbi əməliyyatlarda iştirak edən və keçmiş SSRİ-nin işğal olunmuş şəhərlərinin düşməndən təmizlənməsində qəhrəmanlığı ilə fərqlənən azərbaycanlılardan yazılmışdır. Əsərin yazılmasında müəllifin istifadə etdiyi əsas qəzetlər "FKQO döyüşçüsü" , "Qızıl Ordu", "Sovet döyüşçüsü", "Həyəcan", "Suvorovçu", "Vətən eşqi", "Hücum" və başqalarıdır (8, s.6).

Qeyd olunan tədqiqatda Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Qafur Məmmədovun, Adil Quliyevin, Akim Abbasovun, Stalinqrada və Moskva ətrafında döyüşlərdə fərqlənən həmyerlilərimizin iştirakının verildiyi cəbhə qəzetləri yer almışdır. Azərbaycan xalqının ön cəbhədə və hərbi əməliyyatlarda iştirak edən döyüşçülərə yazdıqları məktublar, eləcə də, cəbhədən döyüşçülərin yazdıqları məktublar 1941-1945-ci illər müharibəsi illərində nəşr olan qəzetlərdə əks olunmuşdur. Bu qəzetlər və onlar əsasında yazılmış əsərlər tarixşünaslığımız baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin əsərdə xalqımızın qəhrəmanlığını "sosializmin müdafiəsi", "sovet torpağının qorunması" və "vahid sovet xalqının hünəri" kimi dəyərləndirən müəllif dövrün mövcud inzibati-amirlik metodlarının təsirindən yayına bilməmişdir. Müəllif döyüşçülərin qəhrəmanlığını "kommunist partiyasının qarşıya qoyduğu mühüm tapşırıq" kimi dəyərləndirir (8, s.138).

Ayro Sərkisovun "Qafqazın qəhrəman qızları" (rus dilində) adlı əsərində 1941-1945-ci illər müharibəsində alman faşistlərinə qarşı ön cəbhədə hərbi əməliyyatlarda iştirak edən qafqazlı qızlardan bəhs edilir. Bunların arasında azərbaycanlı qadınlar da olduğundan əsər tarixşünaslığımız üçün dəyərlidir. "Sevastopolun müdafiəsinin iştirakçıları" bölməsində Əsmər Həsənova, "Paytaxtımız uğrunda" bölməsində snayperçi Ziba Qəniyeva, "Kiçik torpaq" bölməsində Suqra Paşayeva və Səkinə Əliyevanın müharibədə iştirakına aid qısa məlumatlar verilmişdir. "İtkin düşmüşlər" bölməsi Mədinə Əhmədovanın və onun digər azərbaycanlı xanımlarla birlikdə müharibədə qəhrəmanlığına aiddir (13, s.99). "Qanadlı qızlar" bölməsində isə azərbaycanlı qadın Züleyxa

Seyidməmmədovadan danışılır. Əsərdə müəllif azərbaycanlı qadın döyüşçülər haqqında ümumi məlumat verməklə kifayətlənmişdir.

İsaq Məmmədovun 1967-ci ildə çap olmuş əsərinin dördüncü bölməsi azərbaycanlıların ön cəbhədə antifaşist hərəkətində fəaliyyətini əhatə edir. Müəllif azərbaycanlı gənclərin faşistlərə qarşı müharibənin ilk günlərindən mübarizə aparmasından yazır, Rusiya, Ukrayna və Belorusiya uğrunda döyüşməsinə xatırladır. Sərhədboyu rayonlardan başlamış Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq), Moskva, Sevastopol, Odessa, Stalinqrad, Kiyev və digər şəhərlər uğrunda, eləcə də Qafqaz uğrunda gedən şiddətli döyüşlərdə, Dnepr çayını döyüşə-döyüşə keçməkdə, Sovet Ordusunun sonrakı hücum döyüşlərində, partizan əməliyyatlarında, Berlin ətrafındakı vuruşmalarda Azərbaycan gənclərinin digər xalqların nümayəndələri ilə birlikdə misilsiz igidliklər göstərməsi qeyd olunur (10, s.43). Burada müəllif hərbi əməliyyatlarda xüsusi fərqlənmiş gənclərin adını çəkir, düşmənlə mübarizədə qəhrəmancasına həlak olanlardan yazır. Həmçinin Leninqrad uğrunda döyüşlərdə Hüseynbala Əliyevin, Novqorodda İsrafil Məmmədovun, Moskva ətrafında İdris Vəliyevin, Rumıniya uğrunda Gəray Əsədovun və Dnepr çayını keçən cəsur azərbaycanlı igidlərin adlarını çəkir. Əsərdə partizan hərəkətindən yalnız M.Hüseynzadənin Adriatik sahillərində faşistlərlə mübarizəsinə aid məlumat verilmişdir. Berlin uğrunda döyüşlərdən yazan İsaq Məmmədov baş leytenant Adil Quliyevin qəhrəmanlığından bəhs edir. 416-cı Taqanroq diviziyasının cəsur döyüşçüsü Ənnağı Bünyadovun son nəfəsində öz döyüş yoldaşlarının düşməne qarşı amansız olmasını xatırladır. Sonda qeyd olunur ki, 1941-1945-ci illər müharibəsində göstərdikləri igidliklərə görə 3.5 milyon gənc döyüşçü orden və medallarla təltif edilmişdir ki, onların da arasında kifayət qədər həmyerlimiz vardır (10, s.47).

Ön cəbhədə düşməne qarşı mübarizə aparmış azərbaycanlılara aid fundamental əsərlərdən biri 1975-ci ildə qələbənin 30 illiyi münasibətilə çap olmuş "Azərbaycanın qızıl ulduzları" adlı əsərdir. AMEA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən hazırlanmış bu tədqiqat əsəri azərbaycanlıların ön cəbhədə döyüş yolunu araşdırmaq baxımından tarixşünaslığımız üçün çox dəyərli mənbədir. Azərbaycan dili ilə yanaşı, rusca da yazılmış həmin əsərdə bəhs edilən qəhrəmanların həyat və döyüş yoluna aid fotosəkillər də əks olunmuşdur. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almış Həzi Aslanov, Məmiş Abdullayev, Ziya Bünyadov, İsrafil Məmmədov və başqalarının döyüş yoluna qısa nəzər salınmış, onlara aid fotosəkillər verilmişdir. 121 oçerkdən ibarət olan bu əsər Azərbaycanda doğulan və Sovet Ordusunda döyüşən qəhrəmanların ön cəbhədə şücaətini əks etdirir. Əsərin girişində qeyd edilir ki, Azərbaycan oğul və qızları müharibənin ilk günlərindən SSRİ-də yaşayan xalqlar ilə bərabər döyüş meydanlarına atılmış, vətənin müdafiəsinə qalxmış və Azərbaycan rəhbərliyi bu qəhrəmanların şücaətini qiymətləndirmişdir. Onlar SSRİ-nin müxtəlif orden və

medalları ilə təltif edilmişdir. Ön cəbhədə və hərbi əməliyyatlardakı igidliklərinə görə 170 mindən çox azərbaycanlı döyüşçü SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif edilmiş, onlardan 121 nəfəri Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür (2, s.12).

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Qəzənfər Əkbərovdan bəhs edən kiçik əsərdə onun həyat yoluna qısa nəzər salınmışdır. Bu hərbi oçerkdə Q.Əkbərovun Komensk-Podolsk döyüşündə (1943-cü il iyul) iştirakından az bəhs edilir və yalnız bu döyüşə görə "Qırmızı ulduz" və "İgidliyə görə" medalına layiq görülməsi yazılır. Əsərin sonunda Q.Əkbərova 26 oktyabr 1944-cü ildə ona Belorusiyanın Volomin şəhəri ətrafında döyüşlərdə misilsiz igidliyinə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilməsi barədə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı da yer almışdır (12, s.38).

Mayıl Alıcanovun "Azərbaycan döyüşçülərinin partizan hərəkatında iştirakı (1941-1944-cü illər)" adlı əsəri azərbaycanlıların partizan və Avropada müqavimət hərəkatında fəaliyyətindən bəhs edən fundamental əsərdir. Müharibə dövrünü əhatə edən bu tədqiqatda müəllif SSRİ-nin hitlerçilərin nəzarətində olan bölgələrində partizan hərəkatı barədə yazır, hitlerçilər tərəfindən ələ keçirilmiş həmyerlilərimizdən Cəfər İsmayılzadənin, Əlibəy Quluzadənin, Əsgər Mustafaoğlunun və b. işgəncələrə məruz qalmasını göstərir (1, s.42). "Azərbaycan döyüşçülərinin Ukrayna ərazisindəki partizan hərəkatında iştirakı" adlanan fəsildə Ukrayna ərazisində fəaliyyət göstərən bütün partizan dəstələrində həmyerlilərimizin iştirakını xüsusi olaraq vurğulayır. Xarkov vilayətində partizan hərəkatının təşkilatçılarından biri, sonralar ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olan Vəli Axundovun döyüş yolu barədə ətraflı məlumat verilir. S.Kovpakın rəhbərlik etdiyi "Sumski" partizan birləşməsində 20-dən çox azərbaycanlının olduğunu qeyd edən müəllif Aslan Əliyev və Babaş Dadaşov barədə məlumat vermiş, onların 250 nəfərdən çox faşist əsgər və zabitini məhv etməsini göstərmişdir (1, s.55).

Müəllif 3-cü fəslə Belorusiyadakı azərbaycanlı partizanlara həsr etmiş, onların döyüş yolları və həyatı haqqında ətraflı yazmışdır. "Dyadya Kolya" partizan birləşməsində "Suvorov" adına partizan dəstəsinin komandiri Ələkbər Əliyev, "İskra" partizan dəstəsində taqım komandiri Məmməd Məmmədov, "Kommunist" partizan dəstəsinin taqım komandiri İsa Hüseynov, Minsk vilayətində Zəfər Qədimov, "Qroznı" partizan dəstəsində Qara Qurbanov və başqalarının adları çəkilmiş, onların hitlerçilərə vurduğu zərbələr, həmçinin Belorusiyanın işğalçılardan təmizlənməsindəki fəaliyyətləri geniş araşdırılmışdır. Dördüncü fəsil Rusiyanın hitlerçilər tərəfindən işğal edilmiş ərazilərində azərbaycanlı döyüşçülərin iştirakına və onların partizan fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Krım vilayətində Hacı Hüseynov, Həsən Əliyev, Qara İsmayılov, Kamil Səfərov, Əhməd Nağıyev, Vəli Xəlilov, Ələkbər Cabbarov və başqaları barədə xeyli məlumatlar verilmiş, onların partizan fəaliyyətləri geniş

araşdırılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, Kırmda 33 böyük partizan dəstəsi faşist işğalçılara qarşı vuruşurdu ki, həmin dəstələrdən biri də döyüşçülərinin 90 %-i azərbaycanlılardan ibarət olan 8-ci Azərbaycan partizan dəstəsi idi (1, s. 201).

Leninqrad uğrunda hərbi əməliyyatlarda iştirak edən azərbaycanlılar haqqında yazan müəllif İlyas İsmayılovun 11 faşisti məhv etməsini, təyyarəçilərdən H.Əliyev, A.Səmədov, Y.Quliyev, M.Tağıyev və N.Mustafayevin şücaətini vurğulamışdır. Partizanalardan Niyazi Axundzadə, Nəsim Allahverdiyev, Hüseyn Əliyev, Rəşid Əliyev və İsmayıl Dadaşovun hərbi əməliyyatlarda iştirakı qeyd olunmuşdur. Smolensk vilayətində azərbaycanlı qadın Aliyə Rüstəmbəyovanın igidliyindən yazan M.Alicanov onun faşistlərə qarşı mübarizəsini xüsusi vurğulayır. Bryansk vilayətində Şəfahət Şükürov, Moskva ətrafında İsmayıl Əliyev, Krasnodar ölkəsində İsmayıl Ağalarov, Ağahüseyn Əliyev və digərlərinin qəhrəmanlığı göstərilmişdir.

Mayıl Alicanov bu əsərdə Litva uğrunda azərbaycanlı partizanların qəhrəmanlığına toxunmuş, "Azad Litva" partizan dəstəsinin döyüşçüsü İskəndər Alxasov və onun döyüş yolu haqqında geniş yazmışdır (1, s.241). Əsərin sonunda müəllif qeyd edir ki, SSRİ-nin orden və medalları ilə 170 minə qədər azərbaycanlı döyüşçü təltif edilmiş, 115 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almışdır. 30 min azərbaycanlı qadının iştirak etdiyini qeyd edən müəllif Ukrayna və Rusiyanın ayrı-ayrı vilayətlərində onların qəhrəmanlığını göstərmişdir. Azərbaycanlıların hərbi əsir düşərgələrində bütün əziyyətlərə baxmayaraq düşmən arxasında gizli antifaşist dəstələri yaratması qeyd olunmuşdur. Əsər tarixşünaslığımızda 1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların partizan hərəkətində iştirakı və fəaliyyətini araşdırmaq baxımından çox dəyərlidir. Azərbaycanlıların hitlerçilərə qarşı mübarizəsi və ön cəbhədə əməliyyatlarından bəhs edən əsərlərdən biri də "Kiçik torpaq uğrunda döyüşlərdə" adlanan əsərdir. Sərraf Kərimov tərəfindən yazılan bu əsərdə 18-ci ordunun tərkibində Qafqazdan Praqayadək döyüş yolu keçmiş həmyerlilərimiz haqqında məlumat verilmişdir. Əsərdə 1000-dək azərbaycanlının tərkibində olduğu bu ordunun düşməne qarşı həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlarda iştirak edən azərbaycanlılar haqqında çox dəyərli faktlara rast gəlmək mümkündür. Ancaq müəllif dövrün ictimai-siyasi təsirindən kənara çıxıb bilmir, döyüşlərdə qazanılmış uğurları kommunist partiyasının ideoloji təbliğatının nəticəsi aspektindən izah edir. Müəllif Novorossiysk şəhəri uğrunda Azərbaycanın oğul və qızlarından Oruc Ağayev, Xanbaba Muradov, Hüseynağa Sadıqov, Novruz Aslanov, Qaçay Bəhramov, Dürrə və Səkinə Məmmədovalar və digərlərinin qəhrəmanlığını qeyd edir (7, s.22).

Əsərin "Cəbhəçi yaddaşı, cəbhəçi sözü" başlıqlı hissəsində ayrı-ayrı azərbaycanlı döyüşçülərin xatirələri verilmişdir ki, burada olan məlumatlarda həmyerlilərimizin 18-ci ordunun tərkibində iştirak etdiyi döyüşlərdən



yazılmışdır. Yusif Səfərov, Hacıbaba Babayev, Məmməd Zeynalov, Əliağa Cəfərov, İbrahim Həsənov, Ağamehdi Babayev və başqa azərbaycanlı döyüşçülərin yazdıqları xatirələr burada yer almışdır. Əsərin sonunda müəllif 18-ci ordunun şöhrət muzeyində saxlanılan azərbaycanlı döyüşçü Nüsrət Mustafayevin cəbhə gündəliyindəki döyüş yolu haqqında yazır (7, s.93). Bu tədqiqat tarixşünaslığımız baxımından bu gün də mühüm faktlara malik əsərlərdən sayılır.

Sabir Məmmədovun "Azərbaycanın qəhrəman qızları" adlanan əsərində 1941-1945-ci illər müharibəsində ön cəbhədə hərbi əməliyyatlarda fərqlənən azərbaycanlı qadınlar barədə ümumi məlumat verilmişdir. "Azərbaycanın ilk şahin qadınları" başlığı altında Leyla Məmmədbəyova, Sona Nuriyeva və Züleyxa Seyidməmmədovanın döyüş yollarına aid məlumatlara rast gəlinə də, həmin faktlar geniş təsvir edilməmişdir. "Kırımın dastanı" adlanan hissədə Sevastopol uğrunda igidlik göstərən Əsmər Həsənova, "Üç rəfiqə" başlığı ilə Kübra Məmmədova, Lətafət Məmmədova və Pakizə Vahabovanın 44-cü diviziya tərkibində qəhrəmanlığı haqqında yazılmışdır (11, s.27-29). Qeyd olunan əsərin sonrakı bölmələrində müəllif ön cəbhədə tibb xidməti göstərən azərbaycanlı qadınlardan Züleyxa İsmayılova, Zinyət Manafova, Dürrə Məmmədova, Lyudmila Kərimova və bir çoxları haqqında geniş məlumatlar vermişdir.

1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların ön cəbhədə və partizan hərəkətində iştirakı Azərbaycan sovet tarixşünaslığında dövrün siyasi təsiri altında yazılmasına baxmayaraq zəngin faktlara malikdir. Həmin əsərlərdə müəlliflər partizan hərəkətində azərbaycanlıların iştirakını ümumi olaraq versələr də, bu həmin dövrün öyrənilməsi baxımından müasir tarixşünaslığımız üçün əhəmiyyətlidir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra 1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların iştirakına aid xeyli yeni əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlərin içərisində azərbaycanlıların ön cəbhədə, xüsusilə, Avropada antifaşist, müqavimət və partizan hərəkətində fəaliyyəti geniş və müasir milli konsepsiyadan araşdırılmış, sovet dövründə müəyyən səbəblərdən nəşrə getməyən arxiv materialları əsasında yeni faktlar üzə çıxmışdır. Müəlliflər müasir tarixşünaslığımızın prinsiplərini əldə rəhbər tutaraq Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almış və partizan hərəkətində fərqlənmiş Azərbaycan oğulları haqqında yeni dəyərli əsərlər ortaya qoymuşlar.

### **Nəticə**

Qeyd olunan mövzu ilə bağlı tədqiqatçıların əsərlərində azərbaycanlıların ön cəbhədə və partizan hərəkətindəki iştirakının həmin dövrün arxiv materialları və dövrü mətbuatı əsasında yazılmasının məqalədə qeyd olunması bu əsərlərin elmi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Burada Azərbaycan sovet tarixçilərinin həmin əsərləri müasir milli tarixşünaslıq konsepsiyası prizmasından qiymətləndirilmişdir.

Məqalədə 1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların istər ön cəbhə, istərsə də düşmən arxasında partizan hərəkətində fəaliyyətinin Azərbaycan sovet tarixşünaslığında sovet dövrünün kommunist ideologiyası və siyasi doktrinasının təsirinin olmasına baxmayaraq müasir tarixşünaslığımız üçün aktuallığı verilmişdir.

### ƏDƏBİYYAT

1. *Ahıcanov M.* Azərbaycan döyüşçülərinin partizan hərəkətində iştirakı (1941-1944-cü illər), Bakı: Elm 1975, 252 s.
2. Azərbaycanın qızıl ulduzları. AMEA Tarix İnstitutu, Bakı: İşıq, 1975, 313 s.
3. Azərbaycan Sovet İttifaqı Qəhrəmanları. AMEA Tarix İnstitutu. Bakı: Azərneşr, 1963, 248 s.
4. Aslanova X. Azərbaycan oğulları Stalinqrada uğrunda vuruşmalarda. Bakı: Azərneşr, 1943, 20 s.
5. Azərbaycanın şanlı oğulları. I kitab, B.: Azərneşr, 1942, 102 s.; II kitab, B.: Azərneşr, 1944, 154 s.; III kitab, B.: Azərneşr, 1945 168 s.
6. *Жуляев Г.* Записки партизана. Баку: Детюниздат, 1957, 176 s.
7. *Kərimov S.* Kiçik torpaq uğrunda döyüşlərdə. Bakı: Gənclik, 1982, 98 s.
8. *Quliyev H.* Cəbhə qəzətləri (1941-1945-ci illər). Bakı: Azərneşr, 1965, 140 s.
9. *Lerman A.* Mahir komandir Akim Abbasov. Bakı: Azərneşr, 1943, 56 s.
10. *Məmmədov İ.* Qəhrəmanlıq tarixindən səhifələr. Bakı: Gənclik, 1967, 54 s.
11. *Məmmədov S.* Azərbaycanın şanlı qızları, Bakı: İşıq, 1988, 114 s.
12. *Məmmədzadə K.* Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Qəzənfər Əkbərov. Bakı: Gənclik, 1975, 38 s.
13. *Саркисов А.* Героические дочери Кавказа. Баку: Азернешр, 1965, 180 s.
14. *Токаряевский Е.* Крылатый богатырь. Баку: Азернешр, 1942, 24 s.